

The Semantics of Islamic Training on the Basis of the “Maghatel” of the Event of Ashura

Maryam Mohammadi –

Roohollah Karimi Khoygani —

Mahdi Mahmoodi —

Abstract

The purpose of this study is to explain the concept of Islamic training in the context of Ashura. Addressing this issue can help improve the discourse and the model of Islamic education. This is a basic research employing documentary and library methods for collecting data. The content of the study included the following books: “Nafas al-Mahmoom, Mehan al-Abrar, translation of Lohoof, Abi Makhnaf, Ghamgham Zokhar, Samsam Batar, and Maghtal al-Hussein (AS). The text-based content analysis method was used to analyze the data. The statistical population of this research included the entire statements involving training and its synonyms, and the sample was selected by total count. Having reviewed all the content, the researchers found out 75 phrases containing the words of training and its synonyms. The findings revealed that the basic concepts of training, training goals, training factors, training barriers, training examples, training counterparts, training content, and training agents comprise the main concepts that could be derived, inferred and extracted from the texts of Maghatel relating to the concept of Islamic training. The most important factor related to the personality of Imam Hussein (AS), who are considered as the axis of Islamic training from various perspectives.

Keywords: *Semantics, Islamic training, Maghatel, Ashura.*

– PhD candidate in the philosophy of education, Islamic Azad University, Science and Research Unit, Tehran, Iran

— Corresponding author: assistant professor at the Department of Educational Sciences, Amin University of Law Enforcement Sciences, Tehran, Iran   hosein.m137@yahoo.com

— Assistant professor at the Department of Educational Sciences, Payam Noor University, Tehran, Iran

معناشناسی تربیت اسلامی مبتنی بر متن مقاتل در واقعه عاشورا

مریم محمدی -

روح‌الله کریمی خویگانی -

مهدی محمودی -

پذیرش نهایی: ۱۳۹۹/۰۸/۱۹

دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۰۳/۲۵

چکیده

هدف این نوشتار، تبیین معنای تربیت اسلامی در متن واقعه عاشورا است. پرداختن به این موضوع می‌تواند به غنای گفتمان و الگوی تربیت اسلامی کمک کند. این مطالعه، یک تحقیق بنیادی است که به منظور گردآوری داده‌ها از روش اسنادی و فن کتابخانه‌ای بهره برده شده است. مبنای کار، کتب مقاتل نفس‌المهموم، محن‌الابرار، ترجمه لهوف، ابی‌مخنف، قمعام زخار و صمصام بتار و مقتل‌الحسین علیه‌السلام بوده که برای تحلیل داده‌ها از روش تحلیل محتوای متن محور استفاده شده است. جامعه آماری این تحقیق کل عباراتی است که واژه تربیت و مرادفات آن در آنها بوده است و نمونه نیز به‌طور تمام‌شمار ملحوظ شده است. پس از اتمام جستجو در مقاتل یادشده تعداد ۷۵ عبارت حاوی واژگان تربیت و مرادفات آن به‌دست آمد. یافته‌ها نشان داد که مبانی تربیت، اهداف تربیت، عوامل تربیت، موانع تربیت، مصادیق تربیت، اضداد تربیت، محتوای تربیت و کارگزاران تربیت از مفاهیم اصلی قابل‌بهره‌برداری و استنباط و استخراج از متن مقاتل عاشورا مربوط به واژه تربیت اسلامی بوده است. بیشترین عامل هم مربوط به خود شخصیت امام حسین(ع) بوده است که از ابعاد گوناگون محور تربیت اسلامی محسوب می‌شوند.

کلیدواژه‌ها: معناشناسی؛ تربیت اسلامی؛ مقاتل؛ عاشورا

مقدمه

همه قرآن کریم، روایات و سیره طیبه رسول خدا و اهل بیت مطهرش صلوات ... علیهم اجمعین، همه محدثان و آثار ایشان، فقه و علوم فقهی و فقها و آثار ایشان، عرفان، عرفا و آثار ایشان، کلام و متکلمین و آثار ایشان، فلسفه و حکمت و حکما و آثار ایشان، اخلاق و علمای اخلاق و آثار ایشان در کل منابع و ماخذ تعلیم و تربیت اسلامی را تشکیل می‌دهند (باقری، ۱۳۸۹: ۱). از میان اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام، امام حسین علیه السلام از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. در متن زندگی و سیره امام حسین علیه السلام بالاخص در واقعه جانسوز عاشورا نمونه‌های زیبایی از خلق و خوی اسلامی وجود دارد. واقعه‌ای که ذهن هر پژوهشگر و نگاه هر کاوشگر را به خود معطوف می‌دارد (مصباح یزدی، ۱۳۸۶: ۹). امام حسین علیه السلام در واقعه عاشورا در جایگاه مربی جهان اسلام مصداق بارز "ایصال الی الم طلوب" بودند؛ مربی بزرگی که برای تحقق اهداف تربیتی خود متریان خود را قدم به قدم همراهی کرده حتی پیشاپیش آنها در راه هدایت آنها تلاش می‌کردند "مَنْ كَانَ بَاذِلًا فِينَا مَهْجَتَهُ ، وَ مُوْطِنًا عَلٰی لِقَاءِ اللَّهِ نَفْسُهُ فَلْيَرْحَلْ مَعَنَا". اکنون هر یک از شما که آماده است در راه ما از خون خویش بگذرد و جان خویش را در راه لقای خدا نثار کند، با ما همسفر می‌شود (مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۶۷). عاشورا یک مکتب غنی الهی و سرشار از درس‌های تربیتی، اخلاقی و عرفانی است. در کانون تربیتی عاشورا، همه شاخص‌های مهم تربیت اسلامی الگوهای اخلاقی و فضایل انسانی به هم آمیخته است (دانش، ۱۳۸۸: ۹۳). در بررسی مسیر قیام عاشورا از ابتدا تا سرانجام آن، درمی‌یابیم که غایت آن رساندن انسان به سعادت واقعی است. دیدگاه اسلام پیرامون ماهیت انسان، جایگاه انسان در هستی و حیات و مرگ واقعی او، حکایت از هدف‌مندی و استعداد‌های ویژه‌ای در درون او می‌کند. آنچه امام حسین علیه السلام در پی آن بود، رسیدن انسان به سعادت شایسته اوست (یوسفی‌راد، ۱۳۸۱: ۱). اگر با دیدی تحلیلی به عاشورا نگریده شود، مشهود می‌گردد که هم مدرسه و هم دارالتعلیم و دارالتربیت است. درسی از ایمان و اخلاص، درس صبر و تحمل انجای شداید در راه رسیدن به هدف و مقصد‌اعلای انسانی می‌باشد. عاشورا هم موقعیت بسیار عظیم دین را در عالم انسان نشان می‌دهد و هم موقعیت بسیار مهم و اعظم وجود اقدس امام را در عالم انسان مشخص می‌سازد. لایه‌های پنهان این فاجعه چنان دست‌نایافتنی است که ژرفای آن جز با علم شهودی از قلمرو کاوش بیرون می‌نماید، زیرا بر عزیزترین

آفریده‌های آفرینش و سترگ‌ترین ستم تاریخ، به کار زده شده است (ضیا آبادی، ۱۳۸۱: ۲۰).

ادوارد گرانویل براون^۱ خاورشناس و متخصص در ادبیات فارسی، معتقد است به لحاظ تربیتی «حتی غیرمسلمانان نیز نمی‌توانند پاکی روحی را که در این جنگ اسلامی (واقعه عاشورا) د تحت لوای آن انجام گرفت، انکار کنند» (براون، ۱۳۶۹، ج ۴: ۱۸۵). آنتوان بارا^۲ نویسنده مسیحی و عرب‌زبان و آگاه به تاریخ اسلام می‌نویسد: «هیچ حماسه انسانی، چه در گذشته و چه در حال، به اندازه حماسه شهادت‌طلبانه کربلا موجب درس‌آموزی نشده است. ... و براین اساس انقلاب (امام) حسین (علیه‌السلام) در تاریخ انسانیت از آغاز تا ابد «برترین»، «سرآمد» و «یگانه» و «بی‌نظیر» است (بارا، ۱۳۸۱: ۴۷). مایکل آلن کوک^۳ مورخ و اسلام‌شناس غربی می‌نویسد، اگر امر به معروف و نهی از منکر یکی از ارکان زیستی زندگی به‌شمار رود، «ما باید شرایط (امام) حسین بن علی (علیه‌السلام) را که بر امر به معروف و نهی از منکر اصرار ورزید تا به شهادت رسید، درک کنیم» (کوک، ۱۳۸۴، ج ۱: ۱۹). مسئله اساسی تحقیق حاضر این است که باوجودی که اندیشمندان شرق و غرب اذعان دارند که واقعه عاشورا فراتر از یک رخداد تاریخی است و «جریانی» است که برای بشریت حاوی درس‌های بی‌شمار تربیتی است، آن‌گونه که بایسته و شایسته است با نگاه فلسفه تعلیم و تربیت بدان پرداخته نشده است. پس بر شیعیان که داعیه‌دار مکتب حسینی هستند، فرض است که با غور در این واقعه بتوانند الگوی بومی از معارف اسلامی ارائه نمایند و خلأهای مدل‌های تربیتی حاضر را که عمدتاً برگرفته از نظام‌های غربی است، تا حدودی مرتفع سازند و ضرورت آن از این حیث است که اگر چنین تحقیقاتی انجام نشود، تغلب و چیرگی ارائه الگوهای غیربومی در نظام تربیتی ما همچنان برجا می‌ماند. با مروری به پیشینه تحقیقات صورت گرفته در این زمینه مشاهده می‌شود که وجود یک تحقیق که با تحلیل محتوای واقعه عاشورا ارکان تربیتی را از این واقعه بیرون کشیده و به صورت نظام‌مند و کاربردی ارائه دهد، خالی است. هدف از این پژوهش این است که دریابیم چقدر واژگان تربیت اسلامی در واقعه عاشورا به میان آمده است؟

-
1. EDWARD GRANVILLE BROWNE
  2. ANTOVAN BARA
  3. Michael allen cook

سؤالات تحقیق

سؤالات تحقیق حاضر عبارت است از:

۱. محتوای معنایی واژه تربیت در مقاتل واقعه عاشورا چیست؟
۲. محتوای معنایی واژه هدایت در مقاتل واقعه عاشورا چیست؟
۳. محتوای معنایی واژه تعلیم در مقاتل واقعه عاشورا چیست؟
۴. محتوای معنایی واژه تبلیغ در مقاتل واقعه عاشورا چیست؟
۵. محتوای معنایی واژه تزکیه در مقاتل واقعه عاشورا چیست؟
۶. محتوای معنایی واژه ادب در مقاتل واقعه عاشورا چیست؟

پیشینه تحقیق

مسعودی‌نیا (۱۳۹۰) در تحقیقی با عنوان "تأثیرات تربیتی واقعه عاشورا" دریافته که بصیرت و روشنگری و انتخاب احسن و آزادی‌خواهی و حریت از جمله تأثیرات تربیتی بر فرد بوده که به دنبال آن اراده و استقامت و بردباری و ثبات شخصیت و کرامت و عزت انسانی را متجلی ساخته است. قائمی‌مقدم (۱۳۸۴) در پژوهش "ابعاد تربیتی واقعه عاشورا" ضمن بررسی ساختار جامعه اسلامی در زمان وقوع واقعه عاشورا و تبیین ویژگی‌های اخلاقی امام حسین (ع)، بخشی را به اهداف و اصول تربیتی امام حسین (ع) اختصاص داده است. محمودی (۱۳۸۹) در پژوهشی با عنوان "بررسی زیرساخت‌های تربیتی قیام عاشورا" روند تغییر بیش از پیش اسلامی و به تبع آن آموزه‌های تربیتی اسلام، نقش آن را در بروز نهضت عاشورا مورد بررسی قرار داده است. رضوان‌طلب پشتیری (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان "بررسی مبانی و آموزه‌های اخلاقی و تربیتی واقعه عاشورا" با روش توصیفی و کیفی به این نتایج دست یافته است که برای بهره‌بردن از قیام عاشورا در زمینه اخلاق و تربیت ابتدا باید شخصیت امام حسین (ع) را شناخت سپس به اهداف، مبانی و آموزه‌های تربیتی قیام پی برد تا بتوان از آن در زندگی فردی و اجتماعی بهره برد. و بالاخره شیرانصاری (۱۳۸۴) در پژوهشی با عنوان "ابعاد تربیتی واقعه عاشورا" با شیوه توصیفی - تحلیلی به این نتایج دست یافته است که از جمله شاخص‌های قیام کربلا، وجود اصول تربیتی نابی است که کمتر مورد توجه قرار گرفته است؛ اصولی از قبیل اصلاح اجتماعی، انتباه و بیداری، عزت و حق‌محوری که با ارائه کارآمدترین

شیوه‌های تربیتی از قبیل محبت، روش الگویی و غیرت در سراسر جریان واقعه عاشورا موج می‌زند. البته پژوهشگران خارجی نیز مرتبط با موضوع این تحقیق، پژوهش‌هایی انجام داده‌اند که از جمله آنها می‌توان به مصطفی ایوب (۱۹۵۸م) اشاره کرد که در تحقیق خود از رنج رستگاری‌بخش در اسلام، در مورد جنبه‌های عبادی عاشورا از تشیع دوازده امامی دفاع نموده و در ارتباط با مرثیه و آداب و رسوم شیعی به بیان چگونگی شکل‌گیری و مقیدبودن مسلمانان در انجام این مراسم پرداخته و شهادت را به‌عنوان تنها راه هدایت‌بخش و خوشبختی‌جوایی که در آن ظلم و ستم روا می‌دارند، دانسته است.

روش تحقیق

تحقیق حاضر یک تحقیق بنیادی است که به‌منظور گردآوری داده‌ها از روش اسنادی و تکنیک کتابخانه‌ای بهره برده است. برای تحلیل داده‌ها از روش تحلیل محتوای متن‌محور استفاده شده است. «تحلیل محتوای کیفی، روش تحلیل پیام‌های گفتاری، دیداری و یا نوشتاری است و تحت عنوان یک روش تحقیق، روشی نظام‌مند و هدف‌مند برای وصف یک پدیده و رویداد است. این نوع روش به محقق این اجازه را می‌دهد که موضوع موردنظر خود را برای درک بیشتر آنها تحلیل و بررسی نماید. در روش تحلیل محتوای کیفی، داده‌های اولیه طبق استنباط و تفسیر انجام شده، تخلیص شده و در «مفاهیم» و «مقوله‌ها» دسته‌بندی می‌شوند» (الو و کینگس،^۱ ۲۰۰۸: ۱۱۵ - ۱۰۷). به‌طورکلی مراحل کلی که در تحلیل محتوای کیفی برای رسیدن به پاسخ سؤالات و فرضیات پژوهش باید طی شود در ۶ گام تعریف می‌گردد (مؤمنی‌راد و همکاران، ۱۳۹۲: ۶۳ - ۴۴) که این شش گام در تحقیق حاضر به شرح ذیل طی شده است: گام یک مشخص کردن مسئله پژوهش بود که این مسئله بر محور معناشناسی تربیت اسلامی مبتنی بر متن مقاتل در واقعه عاشورا تعریف شد. در گام دوم سؤالات و اهداف تحقیق تدوین و در گام سوم متغیرهای تحقیق مشخص و تعریف شد. گام چهارم مرحله نمونه‌گیری و انتخاب واحدهای تحلیل و زمینه بود. جامعه مورد مطالعه، کل عباراتی است که واژه تربیت و مرادفات آن در کتب مقاتل نفس‌المهموم، محن‌الابرار، ترجمه لهوف، ابی‌مخنف، قمقام زخار و صمصام بتار و مقتل‌الحسین علیه‌السلام بوده است و نمونه نیز

به طور تمام شمار ملحوظ شده که متن کتب به عنوان واحد تحلیل و کلمات مرادف تربیت به عنوان واحد زمینه در نظر گرفته شد. در گام پنجم کدگذاری و مقوله بندی صورت گرفت. جهت تحلیل داده ها از شیوه تحلیل محتوای کیفی استفاده شد. «در روش تحلیل محتوای کیفی محقق تفسیرگری است که داده ها را برای یافتن قسمت های معنادار مطالعه می کند و پس از پی بردن به آنها ابتدا کدگذاری و سپس طبقه بندی و سازماندهی داده ها را انجام می دهد. این فرایند تا وقتی ادامه پیدا می کند که طبقات معنادار با هم مرتبط شوند و درون مایه ها هویدا شوند» (استربرت^۱، ۲۰۱۰: ۴۷۰). گام ششم تحلیل و استنباط نتایج بود. در مسیر تحلیل داده ها، اول واحدهای تحلیل^۲ مشخص و سپس واحدهای معنایی^۳ تعیین شدند که عبارت های اخذ شده از متن مقاتل مرتبط با جنبه های مختلف تربیت، مفهوم اصلی بودند. در ادامه کار کدگذاری صورت گرفت که طی آن واحدهای معنایی ادغام شده و به کد تبدیل شدند. بعد از آن کدهای احصاشده، تلخیص و دسته بندی شده و مفاهیم را تشکیل دادند. در انتها مفاهیم با مقایسه و تطبیق شباهت ها و تمایزات مقوله ها را به وجود آوردند. در تعیین صحت^۴ داده ها؛ اعتبار^۵، قابلیت اعتماد^۶، قابل انتقال^۷ مورد توجه قرار گرفت. جهت اعتباربخشی به داده ها، مشغولیت مداوم با موضوع و داده های تحقیق برقرار بود. از نقطه نظرها و پیشنهادات اصلاحی اساتید در ارتباط با روندهای مصاحبه، تحلیل آنها و داده های استخراج شده و بالاخره از تلفیق در روش گردآوری داده ها استفاده شد. در ایجاد قابلیت تأیید، به این منظور که محققان دیگر قادر باشند به صورت شفاف و روشن مسیر تحقیق و اقدامات انجام شده را دنبال کنند، همه فعالیت ها و کارهای انجام شده که مبتنی بر فرایند انجام کار و نحوه یافته های حاصل شده به صورت دقیق ثبت و گزارش مبسوطی از فرایند پژوهش ارائه شد. برای بررسی قابلیت انتقال یافته های کسب شده در پژوهش حاضر، یافته های احصاشده در اختیار استاد ناظر قرار گرفت و مورد تأیید ایشان واقع شد.

1. Streubert HJ
2. Analysis units
3. Meaning units
4. Trustworthiness
5. Credibility
6. Dependability
7. Transferability

ادبیات نظری تحقیق

معانی لغوی تربیت

"تربیت" در زبان فارسی به معانی "پروردن، آداب و اخلاق را به کسی یاد دادن، آموختن و پروردن کودک تا هنگام بالغ شدن" به کار رفته است. واژه ترکیبی "تعلیم و تربیت" نیز به معنای "آموزش و پرورش" آمده است (دهخدا، ۱۳۴۵: ۵۷۷۶). در زبان عربی، واژه "التربیه"، مصدر باب تفعیل است. این واژه می‌تواند از رِب و رِبُو سرچشمه گرفته باشد (ابن فارس، ۱۳۹۰: ۴۸۳). در المنجد آمده است: تربیت مصدر باب تفعیل از ماده، رَبَا، یَرِبُو، که معنی آن غذا دادن و بزرگ کردن و تهذیب است. تهذیب: اصلاح کردن از عیب و نقص و پاکیزه کردن اخلاق و تعلیم: مصدر باب تفعیل از ماده عَلِمَ، یَعْلَمُ که معنی آن آگاهانیدن است (ساعی، ۱۳۸۰: ۱۸، ۱۹). ریشه رِب به معنای گوناگونی، مانند "حضانت (در دامن خود پروردن)"، (فراهیدی، ۱۴۱۰: ۲۵۷)، حفظ و مراعات و سرپرستی (ابن منظور، ۱۴۱۱: ۴۰۱)، اصلاح و برعهده گرفتن کاری و همراهی با آن (ابن فارس، ۱۳۹۰: ۳۸۲) و ایجاد چیزی و به تدریج تکامل بخشیدن آن (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۳۷۷). ابن فارس و ابن منظور یادآور می‌شوند که در مصدر باب تفعیل از ریشه "رب"، برای آسانی در تلفظ باء دوم به تاء تبدیل شده است (ابن فارس، ۱۳۹۰: ۴۸۳؛ ابن منظور، ۱۴۱۱: ۴۰۲). معنای اصلی "رب"، سوق دادن شیء به سوی کمال و برطرف کردن کمبودها به واسطه تخلیه و جایگزینی است؛ خواه این فرایند در جهت ذاتیات شیء یا عوارضش باشد، خواه در اعتقادات و معارف باشد، خواه در اخلاق و صفات یا در اعمال و رفتارهایش یا در دانش‌های رایج باشد و خواه در انسان یا حیوان یا گیاه واقع شود (مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۴: ۱۹). واژه تربیت از ریشه (رَبَ و) در قرآن در بافت‌ها و سیاق‌هایی به کار رفته که حاکی از مفهومی در محدوده پرورش جسمی است (باقری، ۱۳۸۹: ۱۰۰). راغب در مفردات آورده است: «الرَبُّ فی الاصل التَّربیة...، رَبِیتُ الولدَ من هذا» (ربو)، قیل: اصله من المضاعف فقلب تخفیف (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۳۷۷). از ظاهر بیان کلام راغب فهمیده می‌شود که «تربیت» از ربو مشتق شده است، نه از «رب». همچنین افرادی دیگر مانند ابن منظور در لسان العرب آورده است: «تَرْبِیةٌ وَارْتِیةٌ وَرَبَاةٌ تَرْبِیةٌ عَلِی تَحْوِیلِ التَّضْعِیْفِ وَ تَرْبَاةٌ عَلِی تَحْوِیلِ التَّضْعِیْفِ ایضاً» (ابن منظور، ۱۴۱۱: ۴۰۱). علاوه بر آن، زبیدی در تاج العروس نقل کرده است: «رَبُّ الولدِ والصبی یَرْبُو رَبَاةً... کَرْبِیةٌ تَرْبِیةً... وَ رَبَاةٌ تَرْبِیةٌ عَلِی تَحْوِیلِ التَّضْعِیْفِ» (زبیدی،

۱۴۱۴ق: ۴۰۰). همچنین مصطفوی در التحقیق فی کلمات القرآن الکریم آورده است که وقتی ماده «ربو» در مورد تربیت انسان به کار رود، مراد رشد و نمو و تربیت بدنی، جسمانی و مادی است، برخلاف «تربیت» از ریشه اصلی «ربب» که به معنای سوق به سمت کمال معنوی است. به طور کلی می توان گفت: تربیت فرایندی سیال است که در تعامل مربی و متربی، هر لحظه از سوی مربی بر ادراکات، تمایلات، تصمیمات و اقدامات متربی افزوده می شود.

مفهوم تربیت

از یک لغت واحد به نام "تربیت" هر کسی استنباطی دارد که خاص خود اوست و با استنباط دیگران کم و بیش متفاوت است؛ چراکه هر کسی با توجه به تجربیات و نگرش های خویش درباره ماهیت، نقش، اهمیت و... آن به بحث پرداخته است (ابراهیم زاده، ۱۳۷۵: ۳۳). در بحث از مفهوم تربیت^۱ یا آموزش و پرورش طبعاً مسئله انسان مطرح می شود؛ زیرا مفهوم تربیت تقریباً در همه دوران بشر با مفهوم انسان مقارن بوده است؛ یعنی هر کجا افراد بشر زندگی کرده اند، مسئله تربیت مطرح بوده است. به عبارت دیگر، زندگی و تربیت برای انسان دو مفهوم لازم و ملزومند، شاید هم مترادف بوده اند که بدون یکی دیگری امکان ندارد. انسان تا وقتی زنده است به تربیت نیاز دارد و او را تربیت می کنند تا بتواند زندگی کند؛ زیرا منظور از زندگی، سازگاری با محیط طبیعی و اجتماعی است و انسان برخلاف حیوانات دیگر، قدرت این سازگاری را کمتر از طبیعت می گیرد و بیشتر به یادگیری آن نیازمند است (شعاری نژاد، ۱۳۸۶: ۲). یکی از مهم ترین ویژگی های انسان، تربیت پذیری است که از آغاز پیدایش شروع شده و در طول تاریخ ادامه داشته و خواهد داشت. تعلیم و تربیت یک نشو و نما مداوم انسانی است که نسل بزرگ تر حاصل آموخته ها و تجربه های گذشتگان را به نسل کوچکتر منتقل می سازد. ترقی و تکامل و تمدن انسان ها در ابعاد مختلف، معلول تعلیم و تربیت است (امینی، ۱۳۸۶: ۱۷). پس تربیت، امری است مختص انسان ها که در زمان ها و مکان های مختلف امکان دارد به صورت های مختلفی تعبیر و تفسیر گردد (پورظهیر، ۱۳۶۸: ۱۱۶).

مفهوم تربیت اسلامی

واژه تربیت چه از ماده ربو و چه از ماده ریب هر چند از واژه های مهم برای افاده تربیت اسلامی به حساب می آیند؛ اما به تنهایی برای افاده معنا و حقیقت تربیت اسلامی کفایت نمی کنند و می باید از

واژه‌های دیگری در این عرصه نیز یاری جست (مهدی‌زاده، ۱۳۸۳: ۱۱۶؛ مرتضوی، ۱۳۷۵، ج ۱: ۱). در برخی کتب تعلیم و تربیت اسلامی، تربیت به‌طور کلی تعریف شده و تعریف ویژه‌ای برای تعلیم و تربیت اسلامی ارائه نشده است. به‌عنوان مثال صانعی (۱۳۷۵: ۱۲) از تربیت صحیح سخن می‌گوید و آن را بدین صورت تعریف می‌کند: تربیت صحیح، نیروها و استعدادها را عالی می‌کند که در نهاد تربیتی به ودیعه گذاشته شده، می‌پرورد و آنها را به هدفی که برای آن آفریده شده‌اند می‌رساند. فایضی و آشتیانی (۱۳۷۵: ۳۲) تربیت را بدین گونه تعریف می‌کنند: فراهم کردن زمینه‌ها و عوامل برای شکوفاکردن استعدادهای بالقوه انسان در جهت مطلوب. مطهری (۱۳۷۶: ۵۶) تربیت را این‌گونه معرفی می‌نماید: تربیت عبارت است از پرورش دادن، یعنی استعدادهای درونی را که بالقوه در یک شیء موجود است، به فعلیت درآوردن و پروردن ...؛ آنگاه که این شخصیت و استعدادها در بعد عقلانی، عاطفی و اخلاقی و دینی به اوج شکوفایی خود رسند و به‌خوبی طبق موازین قرآن (اسلام) رشد یابند. تربیت اسلامی مصداق می‌یابد.

مفاهیم «ربیت» و «ربانیت» (از ریشه رب) برای نشان‌دادن تربیت اسلامی از مفهوم تربیت (از ریشه ربو) رساتر و مناسب‌تر است (باقری، ۱۳۸۹: ۶۴). با در نظر گرفتن واقعیت تربیت و با لحاظ بعد اسلامی تربیت، می‌توان تعریف زیر را برای تربیت اسلامی ارائه داد: «تربیت اسلامی عبارت است از فعالیت هدف‌مند و دوسویه میان مربی و متربی براساس جهان‌بینی و نظام ارزشی اسلام به‌منظور کمک به متربی در راستای تحقق بخشیدن به قابلیت‌های وی و پرورش شخصیت او در جنبه‌های فردی، اجتماعی، جسمانی، عاطفی، اخلاقی، عقلانی، ... (همت بناری، ۱۳۹۱: ۱۱). جامع‌ترین و کامل‌ترین تعریف از تربیت اسلامی عبارت است از: «هرگونه اقدام هدایت‌گرانه‌ای که به‌منظور ایجاد، ایقا و اکمال استعدادهای ادرکی، میلی، ارادی و عملی متربی در چهار حوزه ارتباط با خدا، ارتباط با خود، ارتباط با دیگران و ارتباط با جهان بر مبنای قرآن، سنت و عقل به سوی هدف غایی قرب مطلق الهی انجام می‌شود» (بهشتی، ۱۳۸۹: ۱۷).

یافته‌های تحقیق

عبارات مقاتل مربوط به تربیت و واژگان مترادف آن در جدول معنایی به‌همراه ارجاع متن و بسته معنایی و مقوله‌ها و موضوعات زیرمجموعه آن به همراه کدگذاری آورده شده است.

جدول ۱. واژه تربیت در مقاتل

ردیف	عبارت	منبع	مفهوم	مقوله جزئی	مقوله کلی
۱	رانده شدن از حزب که در آن تاریخ در مسجدها تشکیل می شده و وسیله تعلیم و تربیت دینی عمومی بوده	نفس المهموم، ص ۳۰۹	نقش مسجد در تربیت	مکان تربیت	عوامل تربیت
۲	همه اجناس و انواع بشری در پرتو تربیت و پرورش اسلامی به بالاترین مقامات انسانیت می رسند	نفس المهموم، ص ۳۶۶	تربیت پذیری همه انسانها	امکان تربیت	مبانی تربیت
۳	محیط اسلامی زنائی لایق و مبارز و دانشمند و با شهامت تربیت کرد	نفس المهموم، ص ۱۸۶	تربیت پذیری زن و مرد		
۴	دوازده تن یاران مخصوص که به نام حواریون معروفند تربیت کرد	نفس المهموم، ص ۲۸۶	تربیت همسانان		
۵	از دخترم فاطمه علیها السلام پسری زاییده می شود و او را به تو می سپارم، تا اینکه او را تربیت و پرورش می نمائی و خدمت او با تو خواهد شد	مجن:الابرار، ص ۲۵۴	نقش دایه در تربیت		

اگر چه در متن مقاتل از کلمه تربیت کمتر استفاده شده است، لیکن واژه های مرادف آن که عبارتند از؛ "هدایت"، "تعلیم"، "تبلیغ"، "تزکیه"، "ادب و تأدیب" می تواند یافته های بیشتری را برای ما به ارمغان آورد.

نزدیک ترین مفهوم به معنای عام تربیت هدایت است (سیف، ۱۳۸۴: ۴۴). هدایت در فارسی به معنای «راهنمایی کردن» و نمودن راه است (عمید، فرهنگ عمید، واژه هدایت) و در عربی به معنای «ارشاد»، «دلالت و راهنمایی» است (جوهری، ۱۴۰۴: ۲۵۳۳). برخی هدایت را به معنای دلالت و راهنمایی از روی لطف دانسته اند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۸۵۳). مفهوم هدایت در تعلیم و تربیت از ارزشی ویژه برخوردار است. بسیاری از متخصصان تعلیم و تربیت، هدایت و تعلیم و تربیت را دو مفهوم مترادف تلقی می کنند. به سخن دیگر تعلیم و تربیت را همان هدایت فرد یا جامعه تلقی می کنند. پاره ای از مربیان هدایت را رسالت اساسی تعلیم و تربیت محسوب می دارند. معمولاً گفته می شود که هدایت کردن یعنی کمک به فرد برای شناختن خود و محیط خویشتن

(شریعتمداری، ۱۳۸۰: ۴۳). هدایت معنای عام و خاص دارد. معنای عام آن بیشتر جنبه ارائه دارد و اما معنای خاص آن مشروط به راه‌یافتگی مخاطبان است و حالت ایصالی دارد. اما به نظر می‌رسد که واژه تربیت علاوه بر این معنا، معنایی خاص دارد که صدق آن مشروط به تغییرات مطلوب و به اصطلاح نسبت به آن «به شرط شیء» است (تربیت مؤثر). بنابراین، تربیت نیز مانند هدایت، دو معنای عام و خاص دارد (اعرافی، ۱۳۹۵: ۱۵۶). نتایج بررسی واژه هدایت در مقاتل در جدول ۲ آمده است:

جدول ۲. واژه هدایت در مقاتل

ردیف	عبارت	منبع	مفهوم	مقوله جزئی	مقوله کلی
۱	زهیربن‌تین برخاست و عرض کرد: ای فرزند رسول الله، خدا ما را در راه هدایت و در التزام خدمتت استوار بدارد	ترجمه لهوف، ص ۱۳۱	التزام به امام	تعلق خاطر	پیش‌نیاز تربیت
۲	هر کسی با بی‌تنبه هلاک شود و با بی‌تنبه هدایت شود	نفس‌المهموم، ص ۱۰۱	بی‌تنبه در تربیت	معرفت	
۳	از روی هدایت بیعت کنید	نفس‌المهموم، ص ۷۹۲	بیعت از روی هدایت		
۴	پس هر کس مرا اطاعت کند از رستگاران و هدایت یافته‌گان می‌گردد	محن‌الابرار، ص ۸۱۲	اطاعت از امام		
۵	چنان‌که تنی از آنها که هدایت یافت و از عقیدت نخستین انابت کرد	ق‌مقام زخار و صمصام بتار، ص ۳۲	بیعت از روی هدایت		
۶	خدا نفس او را پاکیزه گردانیده و او را هدایت کرده است	ابی‌مخنف، ص ۱۳۲	هدایت در پرتو نفس پاک	تزکیه	
۷	کلید خزائن رحمت و چراغ هدایت و کشتی نجات است	نفس‌المهموم، ص ۸۵۳			
	تو چراغ هدایت و امید مؤمنانی	نفس‌المهموم، ص ۲۱۸			
	بر طرف یمین عرش او را چراغ هدایت و کشتی نجات نبشته‌اند	ق‌مقام زخار و صمصام بتار، ص ۷۴			
	کتاب خدای پس پشت انداخته نور هدایت و سیرت رسول خاموش ساخته‌اید.	ق‌مقام زخار و صمصام بتار، ص ۴۵۲	امام حسین(ع) محور هدایت	مصباح هدایت	عوامل تربیت

ادامه جدول ۲. واژه هدایت در مقاتل

ردیف	عبارت	منبع	مفهوم	مقوله جزئی	مقوله کلی
۹	و پناهگاهی برای بلاای وحشتناک و نور هدایت و طبیب خستگی خود	قمقام زخار و صمصام بتار، ص ۶۰		مصباح هدایت	عوامل تربیت
۱۰	نور هدایت را خاموش نمایند	محن الابرار، ص ۱۳۱	امام حسین(ع) محور هدایت		
۱۱	در سمت راست عرش خدا او را مصباح هدایت و سفینه نجات نوشته‌اند	نفس المهموم، ص ۸۲۶			
۱۲	نظر تأسفی که برای آن مردم گمراه بر وجود امام که شمع هدایت است مستولی شد	نفس المهموم، ص ۴۹۳			
۱۳	رسول خداوند عالمیان است که چراغ راه هدایت بود	محن الابرار، ص ۱۰۲۹	پیامبر(ص) محور هدایت		
۱۴	زبان معجز بیان خود به این آیه وافی هدایت ناطق و گویا گردید	محن الابرار، ص ۳۷۱	قرآن، هدایتگر ناطق		
۱۵	که امام... وسیله هدایت خردمندان است	نفس المهموم، ص ۳۰۶		وسيله هدایت	
۱۶	هم‌هادی و هم‌مه‌دی هستید	محن الابرار، ص ۸۹۴	نقش امام حسین(ع) در تربیت		
۱۷	شاید خدا بوسیله تو ما را به هدایت حق متحد کند	نفس المهموم، ص ۲۳۳			
۱۸	خداوند در پرتو شما ما را بر محور هدایت جمع کند	ابی‌مخنف، ص ۱۰۶			
۱۹	چه از خویشان باشند و چه از دیگران که به آنها هدایت شوند و آنچه کنند، زشت شمارند	نفس المهموم، ص ۷۳۹			
۲۰	یزید بن زیاد از کسانی بود که با خطبه حرّ هدایت شد	نفس المهموم، ص ۴۵۶	نقش خاندان و اصحاب امام حسین(ع) در تربیت		
۲۱	می‌ترسم در این سو که می‌روی هلاک خودت و بن‌کن شدن خاندانت باشد، تو چراغ هدایت و امید مومنانی	نفس المهموم، ص ۲۱۸			
۲۲	خداوند به وجود مبارک پدران او ما و شما را بدین خویش گرامی داشت و هدایت فرمود	قمقام زخار و صمصام بتار، ص ۶۶۰			

ادامه جدول ۲. واژه هدایت در مقاتل

ردیف	عبارت	منبع	مفهوم	مقوله جزئی	مقوله کلی
۲۳	اطاعت آشکارا ساختید تا چون برای هدایت شما بیامد یاری نکردید و خون پاکش بریختید هلاکتان باد	قمقام زخار و صمصام بتار، ص ۶۸۸	نقش خاندان و اصحاب امام حسین(ع) در تربیت	وسيله هدایت	عوامل تربیت
۲۴	امید است پروردگارم مرا به راه راست هدایت کند.	ابی مخنف، ص ۲۸	صراط مستقیم	مقصد هدایت	اهداف تربیت
۲۵	او را در کودکی به اسلام هدایت فرموده	ترجمه لهوف، ص ۱۷۱	وصول به اسلام		
۲۶	خدا تو را هدایت کند و به حق و حقیقت برساند	ابی مخنف، ص ۱۲۰	وصول به حقیقت		
۲۷	مرا به محبت و مودت اهل بیت نبوت و رسالت بوده باشند هدایت نموده است و آن محیل مکار از روی حیل و تزویر خود را به گریه داشت	محن الابرار، ص ۵۷۵	حب ائمه اطهار(ع)		
۲۸	شهادت می‌دهم که من در سر هدایت و دین تو هستم	محن الابرار، ص ۹۱۱	التزام به دین خدا	نماد هدایت	مصادیق تربیت
۲۹	بدین رأی صواب و گفتار استوار خدایت هدایت فرمود	قمقام زخار و صمصام بتار، ص ۸۰۴	رأی صواب و گفتار استوار		
۳۰	شما را به راه پرهیزگاری هدایت می‌نمایم	محن الابرار، ص ۴۵۲	تقوای الهی		
۳۱	شاهراه هدایت بدو باز نموده است	قمقام زخار و صمصام بتار، ص ۴۳۵	هدایت به مثابه امام حسین(ع)	محور هدایت	
۳۲	نوربخش شاهراه هدایت و رستگاری بود	محن الابرار، ص ۴۶۷			
۳۳	در قلب هدایت تیرها نشسته	ترجمه لهوف، ص ۷۵			
۳۴	و نشانه‌های راه هدایت و علامت‌های حقّ و راستی؛ و ماییم آن کسانی که خداوند عالمیان حقّ را در دل‌های ما برقرار فرموده است	محن الابرار، ص ۴۴۸			

ادامه جدول ۲. واژه هدایت در مقاتل

ردیف	عبارت	منبع	مفهوم	مقوله جزئی	مقوله کلی
۳۵	ما را به راه رستگاری و دین حق هدایت نماید. اگر شما در سر عهد و پیمان نوشته‌های خود باقی و ثابت قدم هستید	محن‌الابرار، ص ۸۲۰	هدایت به دین خدا	شاخص هدایت	مصادیق تربیت
۳۶	از دین و راه راست هدایت باز می‌دارد	محن‌الابرار، ص ۸۲۰	بازداری از دین خدا	مقابل هدایت	موانع تربیت
۳۷	آن دو فرقه به راه ضلالت یا به راه هدایت هستند	محن‌الابرار، ص ۴۵۲	ضلالت در مقابل هدایت		
۳۸	خداوند کوفیان را خیر نهد و هدایت نکند	مقام زخار و صمصام بتار، ص ۴۶۸	نقش نفرین در بازداری از هدایت		
۳۹	از راه رستگاری و هدایت به راه گمراهی و ضلالت میل کرده است	محن‌الابرار، ص ۸۷۱	ضلالت در مقابل هدایت	سلب هدایت	
۴۰	خدا برادرت را گمراه نکرد بلکه او را هدایت کرد و تو را گمراه	نفس‌المهموم، ص ۳۳۰	گمراهی در مقابل هدایت		
۴۱	دنیا را برایتان آراسته و بر چشمهائتان پرده سیه فرو افکنده، پس هرگز هدایت نخواهید یافت	ترجمه لهوف، ص ۱۷۲	حب دنیا		

یکی دیگر از واژگان مرادف تربیت، تعلیم است. معادل اصلی واژه "تعلیم" در زبان فارسی، "آموزش" و در زبان انگلیسی (Instruction) است. منظور از آموزش فعالیتی است که در خدمت پرورش و کارآموزی است آموزش، ترتیب و تنظیم سنجیده شرایط یادگیری برای کمک به تحقق و پیشرفت یادگیری با هدفی مشخص است (دریسکول^۱، ۲۰۰۴: ۱۸). آموزش، ترتیب دادن قصدمند تجربه‌هایی است که موجب می‌شود یادگیرندگان قابلیت‌های مشخصی را کسب کنند (اسمیت و ریگان^۲، ۲۰۰۴: ۳۸). آموزش، تعیین مسیر و هدایت هدف‌مند فرایند یادگیری و یکی از فعالیت‌های اصلی و عمده کلاسی معلم است (هویت^۳، ۲۰۰۳: ۲۵). معمولاً فعالیت‌هایی را که معلم به قصد آسان کردن یادگیری در یادگیرندگان به‌تنهایی یا با کمک مواد آموزشی انجام

1. Driscoll, M.P.
2. Smith, P.L. & Ragan, T.J.
3. Huitt, W.

می‌دهد، آموزش می‌نامند (سیف، ۱۳۸۴: ۳۳). معنای اصطلاحی این واژه تفاوت چندانی با معنای لغوی آن ندارد، خلاصه آنکه مفهوم تعلیم، در قلمرو مفهوم تربیت است (اعرافی، ۱۳۹۵: ۱۶۷). نتایج بررسی واژه تعلیم در مقاتل در جدول ۳ آمده است:

جدول ۳. واژه تعلیم در مقاتل

ردیف	عبارت	منبع	مفهوم	مقوله جزئی	مقوله کلی
۱	دعائی را که فاطمه(ع) از رسول خدا(ص) از جبرئیل آموخت و به من تعلیم داد	نفس المهموم، ص ۴۳۹	نقش دعا در تربیت	عناصر تعلیم	محتوای تربیت
۲	حضرتش آغاز تعلیم فرمودی چنانکه تمامت آیات قرآنی بر من قرائت فرمود	قِمقام زخار و صمصام بتار، ص ۳۰	نقش قرآن در تربیت		
۳	به یکی از فرزندان آن حضرت سوره حمد را تعلیم نمود	محن‌الابرار، ص ۱۱۹	قرآن		
۴	ما را علم کتاب و قرآن تعلیم نموده‌ای	محن‌الابرار، ص ۷۶۸	قرآن		
۵	در مقابل عطای آن کم است، یعنی در برابر تعلیم سوره حمد	محن‌الابرار، ص ۱۱۹	قرآن	مجوز دستمزد در ازای تعلیم	
۶	تعلیم ایمان دادند و تعلیم شرک را آزاد نکردند	مقتل‌الحسین علیه‌السلام، ص ۱۶۰	ایمان در تربیت	قابلیت تعلیم ایمان	مبانی تربیت
۷	از امر و نهی و حلال و حرام و طاعت و معصیت که بر انبیای سابقه فرستاده مرا تعلیم داد	قِمقام زخار و صمصام بتار، ص ۳۱	نقش احکام الهی در تربیت	عناصر تعلیم	محتوای تربیت

از دیگر واژگان مترادف تربیت، تبلیغ است. «تبلیغ» واژه عربی است و عمری طولانی دارد. این واژه از ریشه «بلغ» و مصدر باب تفعیل است. در معاجم اصیل «بلغ» به معنای «وصول و رسیدن» آمده است (ابن منظور، ۱۴۱۱: ۴۱۹). جامع‌ترین معنایی که برای «بلوغ و بلاغ» گفته شده عبارت است از رسیدن به نهایت مکان و زمانی یا امری از اموری که مفروض می‌شود و چه بسا از آن نزدیک شدن

به نهایت تعبیر می‌شود، گرچه به آن نهایت نرسد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۱۴۴). جنس تربیت تغییر تدریجی است که همه ابعاد شخصیتی انسان، اعم از بدنی و روانی را شامل می‌شود (اعرافی، ۱۳۹۵: ۷۷). می‌توان گفت ملاک تشخیص تبلیغ از تربیت، «میزان استمرار، تأثیر گذاری و پایداری اثر» است. اگر تأثیر مستمر و پایدار باشد و در شخصیت مخاطب نفوذ کند، تربیت صورت گرفته؛ ولی اگر تأثیر، سطحی و زودگذر باشد، تبلیغ انجام شده است. پس تبلیغ یعنی رساندن یک پیام از کسی به کس دیگر (مطهری، ۱۳۷۶: ۳۰۱). نتایج بررسی واژه تبلیغ در مقاتل در جدول ۴ آمده است:

جدول ۴. واژه تبلیغ در مقاتل

ردیف	عبارت	منبع	مفهوم	مقوله جزئی	مقوله کلی
۱	مقاصد خویش را بفهماند و دعوت اصلاحی خود را تبلیغ کند	نفس المهموم، ص ۱۰۴	نقش تبلیغ برای دعوت	ابزار تربیتی	عوامل تربیت
۲	موعظه و پند از او تبلیغ شود	نفس المهموم، ص ۱۱۹	موعظه و پند در تربیت		
۳	و در تبلیغ و موعظه و ارشاد می‌کوشد	نفس المهموم، ص ۳۰۶	کوشش در موعظه		
۴	كما أخیر عن تبلیغ صوت عمر من المدینة إلى	مقتل الحسین علیه السلام، ص ۱۱۶	رسانه		
۵	و شبانه‌روز از رسانه‌های عمومی و در محافل مذهبی، تبلیغ و ترویج می‌شود	مقتل الحسین علیه السلام، ص ۱۲۰	رسانه		
۶	موقع تبلیغ و نصیحت گذشته و امید بازگشتی در این لشکر نمانده	نفس المهموم، ص ۳۵۲	نصیحت به		
۷	به رسالت گرامی فرمود و آن حضرت او امر الهی تبلیغ کرده شرط نصیحت به جای آورد	نفس المهموم، ص ۸۷۸	مثابه تبلیغ		
۸	این پیغام بده امامت تبلیغ کنم	مقام زخار و صمصام بتار، ص ۳۵۲	تبلیغ امامت	لزوم ترویج امامت	عوامل تربیت
۹	یکی از آنها که رسالت‌هانی به مذججیان تبلیغ نمود	مقام زخار و صمصام بتار، ص ۳۴۴	تبلیغ رسالت	لزوم ترویج رسالت	موانع تربیت

یکی دیگر از واژگانی که مترادف تربیت است، تزکیه است. تزکیه از مصدر زکو است و زکو اسم مصدر است به معنای نمو و زیادت و پاکیزگی و تزکیه به معنای پاکیزه کردن، نمودادن، پاک کردن و ظاهر کردن است. خداوند تربیت را برای عالمیان و تزکیه را خاص اولیای خویش قرار داده است و رسولان و پیامبران را برای آن مبعوث فرموده است (زاهدی، ۱۳۸۵: ۱۴۷). مصطفوی معنای اصلی این ماده را دورریختن چیزی که حق نیست و خارج کردن آن از متن سالم می‌داند، مانند از بین بردن صفات رذیله از قلب، خارج کردن گناهان و اعمال ناپسند از برنامه حیات انسانی و پرداخت حق الناس از مال و... وی مفاهیم رشد، افزایش، اصلاح، طهارت، برکت و لیاقت را از لوازم و آثار تزکیه، نه از اصل و حقیقت تزکیه می‌داند (مصطفوی، ۱۳۶۰: ۱۳۳). نتایج بررسی واژه تبلیغ در مقاتل در جدول ۵ آمده است:

جدول ۵. واژه تزکیه در مقاتل

ردیف	عبارت	منبع	مفهوم	مقوله جزئی	مقوله کلی
۱	خدا آنان را تزکیه فرموده و پلیدی را از آنان برده	ترجمه لهوف، ص ۱۷۳	ظاهر بودن اهل بیت	عامل تزکیه	عوامل
۲	نیت آنها را پاک و روحشان را تزکیه کنید	مقتل الحسین علیه السلام، ص ۸۸	خلوص نیت	پیشنیاز تزکیه	تربیت
۳	تا بتوانی هیچ‌گاه از ستایش و تزکیه خود دست باز نداری	قمقام زخار و صمصام بنار، ص ۴۰۳	کوشش برای تزکیه	امکان تزکیه	مبانی تربیت

و بالاخره واژه مترادف دیگر تربیت، تأدیب است. تأدیب از مصدر باب تفعیل و از ماده ادب است و ادب در لغت به معنای حد هر خیر را نگهداشتن، زیرک شدن، خوب نگهداشتن و نیز به معنای آموختن و ریاضت نفس و تنبیه کردن نفس برای ایجاد محاسن اخلاقی می‌باشد و به معنای عقوبت در مقابل خلاف و اصلاح متربی نیز می‌باشد. تأدیب ایجاد زمینه برای تزکیه است؛ لذا گاهی به معنای تزکیه نیز به کار می‌رود (زاهدی، ۱۳۸۵: ۱۴۶). تأدیب واژه عربی و از ماده ادب است. این واژه در قرآن کریم به کار نرفته است؛ ولی در روایات اسلامی کاربرد فراوانی دارد. در برخی از کاربردها از لفظ تأدیب معنایی اراده شده که تقریباً با مفهوم تربیت هم‌معناست (اعرافی، ۱۳۹۵: ۱۸۱). نتایج بررسی واژه تأدیب در مقاتل در جدول ۶ آمده است:

جدول ۶. واژه ادب در مقاتل

ردیف	عبارت	منبع	مفهوم	مقوله جزئی	مقوله کلی
۱	عمویش حسن و پدرش حسین و ادبی با آداب آنها	نفس المهموم، ص ۵۸۹	نقش وراثت در تربیت	دخیل در ادب	عوامل تربیت
۲	حاضران شما را به عوض غایبان عقوبت و تأدیب نماید	محن الابرار، ص ۵۹۶	تأدیب به	ابزار تربیتی	
۳	اشراف بصره را سرزنش و عتاب و تأدیب نمود	محن الابرار، ص ۵۶۶	مثابه تنبیه		
۴	امیر اتباع خود را به دلیل تأدیب آنها مقصر نمی‌داند	قمقام رخار و صمصام بتار، ص ۳۸۸	تأدیب	مسئولیت تأدیب	کارگزاران تربیت
۵	به درستی امیر ما را تأدیب می‌نماید	محن الابرار، ص ۵۹۰	متربی		
۶	به خانه آمدی از عقل و ادب و کیاست	قمقام رخار و صمصام بتار، ص ۷۰۹	ادب به مثابه عقل و کیاست	مصادیق ادب	مصادیق تربیت
۷	ارباب ادب را درین قصیده و ابیات آن اختلاف بسیار است	قمقام رخار و صمصام بتار، ص ۳۸۸	ارباب ادب		
۸	بارک لک فی حسن خلقک و أدبک	مقتل الحسین علیه السلام، ص ۲۳۳	ادب به مثابه حسن خلق		
۹	چون خواب پدر بزرگوارش را شنید از روی ادب عرض نمود: ای پدر بزرگوار!	محن الابرار، ص ۷۷۶	احترام،		
۱۰	خوردند شرایط ادب به جای آورده	قمقام رخار و صمصام بتار، ص ۱۸۰	شرط ادب		

تجزیه و تحلیل یافته‌ها

همان‌طور که در جدول فوق مشاهده می‌شود، مقوله‌های اصلی تحقیق در موارد عوامل، مبانی، پیش‌نیاز، مصادیق، کارگزاران و موانع تربیت احصا شده است که در ذیل مورد اشاره قرار می‌گیرند:

عوامل تربیت؛ یکی از مقوله‌ها و موضوعات مورد اشاره در عبارات منتخب مقاتل، عوامل تربیتی است، عوامل تربیتی ذکر شده در عبارات منتخب به «مسجد» به‌عنوان یک مکان تربیتی اطلاق شده است. «پیامبر (ص)»، «ائمه اطهار (ع)»، «امام حسین (ع)» و «خاندان امام حسین (ع)» نیز از دیگر عوامل اصلی در تربیتند که به‌عنوان مصباح هدایت، محور هدایت، وسیله هدایت، هادی و مهدی هدایت نقش تربیتی دارند. «خداوند»، «قرآن»، «حج»، «رسانه» و «وراثت» به‌عنوان وسیله تبلیغ عاملی در تربیت به‌شمار می‌روند و بالاخره تنبیه به‌عنوان یک روش و شیوه تربیتی عامل تربیت محسوب می‌شود. با بررسی میزان تکرار این کدهای موضوعی مشخص شده است. بیشترین عامل تربیت با ۱۷ بار تکرار مربوط به خود امام حسن (ع) می‌شود. به تعبیر شهید مطهری: "کلید شخصیت حسین حماسه است، شور است، عظمت است، صلابت است، شدت است، ایستادگی است، حق‌پرستی است" (مطهری، ۱۳۷۶، ج ۱۷: ۴۵). براساس متون مقدس دینی و روایات ائمه علیهم‌السلام همه ائمه علیهم‌السلام نور واحد هستند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۲۶: ۲۲۲). یعنی در فضائل ذاتی برابر هستند، اما شرایط زندگی و موقعیت سیاسی و اجتماعی که در آن زندگی می‌کردند، مساوی نبوده است و چه‌بسا همین موقعیت خاص اجتماعی موجب یک نوع برتری برای آن امام (ع) شده است.

مبانی تربیت؛ مبانی تربیتی ذکر شده در عبارات منتخب در بسته معنایی امکان تربیت جای گرفته و امکان تربیت برای «زن و مرد»، «همسانان» و «دایه» و البته در یک کلام برای «همه انسان‌ها»، تعریف شده است. از بارزترین پیام‌های عاشورا، ایثار و نثار نفس نفیس برای هدایت و حمایت مردم است؛ یعنی سالار شهیدان آنچه در اختیار داشت، ایثار و نثار کرد تا جامعه بشری موحد گردد و الهی بیندیشد. پس مهم‌ترین پیام نهضت سالار شهیدان این است که در دو عنصر فرهنگی و اجتماعی هدایت و حمایت مردم غفلت نکنیم و این کار، مخصوص حسین بن علی علیه‌السلام نبود. آن حضرت با همین دو عنصر محوری، مردها و زن‌ها اعم از سالمندان و نوسالان

را به کربلا آوردند تا ثابت کنند آنجا که جای ادراک است، مسئولیت حمایت و هدایت هست، هر کس می‌فهمد، خواه نوسال و سالمند و خواه زن و مرد، باید از یک سو برای هدایت جامعه و از سوی دیگر برای حمایت آن گام بردارد (جوادی آملی، ۱۳۹۷: ۱۰۱).

پیش‌نیاز تربیت؛ پیش‌نیاز تربیتی ذکر شده در عبارات منتخب در قالب پیش‌نیاز تزکیه، «کوشش» و «خلوص نیت» آمده است. همچنین از «قرآن» به عنوان پیش‌نیاز تعلیم نام برده شده است. «اطاعت از امام»، «شادی»، «انابت»، «بیعت»، «بینه» نیز پیش‌نیازهای هدایت هستند که در عبارات مقاتل آورده شده است. یکی دیگر از پیش‌نیازهای تربیت «تزکیه» است که به عنوان لازمه هدایت ذکر شد است. با نگاهی به پیش‌نیازهای ذکر شده در یک کلام می‌توان گفت قرآن به عنوان پیش‌نیاز تربیت از اهمیت خاصی برخوردار است. معلوم است کسی که تفکر و تدبر در معانی قرآن کرد، در قلب او اثر کند و کم‌کم به مقام متقین رسد. اگر توفیق الهی شامل حالش شود، از آن مقام نیز بگذرد و هر یک از اعضا و جوارح و قوای آن آیه‌ای از آیات الهیه شود و شاید جدوات و جذبات خطابات الهیه او را از خود بی‌خود کند و حقیقت اقرا و اصعد را در همین عالم دریابد، تا آنکه کلام را بی‌واسطه از متکلمش بشنود و آنچه در وهم تو و من ناید آن شود (خمینی، ۱۳۷۱: ۵۰۰).

موانع تربیت؛ موانع تربیتی که در مقاتل آمده است از «اشراف» به عنوان مانعی در تبلیغ ذکر شده است. از دیگر موانع تربیت که در قالب سلب هدایت و مانع هدایت آمده است، «نفرین» و «حب دنیا» است. منشا مبارزه با دین، دوستی دنیا است؛ چنان‌که منشأ یاری دین خدا ترک دنیا است. امام حسین علیه‌السلام در روز عاشورا فرمودند: دنیا فریبتان ندهد که ضد من قیام کنید. دنیا جایی است که هر کس به او اطمینان و امید داشته باشد، ناامید باز می‌گردد و هر کس در آن طمع کند، زیانکار می‌شود، نتیجه آنکه محبت و گرایش به دنیا سبب مبارزه با دین و کوشش در خاموش کردن چراغ هدایت است و منشأ و شرط یاری دین خداست (جوادی آملی، ۱۳۹۷: ۲۳۸).

مصادیق تربیت؛ در عبارات منتخب مصادیق تربیت به عنوان مصداق ادب از «حسن خلق»، «احترام»، «قدردانی» و «درایت» نام برده شده، همچنین «نویسندگان»، «دین خدا»، «وصول به شهادت»، «التزام به دین خدا» و «تقوای الهی» به عنوان مصداق هدایت است. «امام حسین (ع)» نیز به مثابه نشانه هدایت و چراغ هدایت از مصادیق تربیت به شمار می‌روند. «رای صواب و گفتار

درست» به‌عنوان نماد هدایت از مصادیق تربیت است و درنهایت «اسلام» به‌عنوان مقصد هدایت از مصادیق تربیتی است. با بررسی میزان تکرار این کدهای موضوعی مشخص شد که از بین کدهای مصادیق تربیت، «امام حسین(ع)» از تکرار بیشتری برخوردار است. امام حسین علیه‌السلام در اثر تربیت عمیق اسلامی یک آزاده به‌تمام‌معنا بود. او نتوانست خاموش بنشیند و زنجیرهای اسارت را در دست و پای انسان‌های عصر خود مشاهده کند. او برای آزاد کردن آنها و گسستن زنجیرها قیام کرد. حرکت از مدینه، یک حرکت آزادی‌بخش بود که هیچ‌یک از قیام‌های تاریخ، عظمت، شکوه و تأثیرگذاری آن را ندارند. همین‌که در آغاز حرکت فرمود که من برای امری معروف و نهی از منکر و احیای سنت جدم حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله قیام می‌کنم، طرح اولیه قیام خود را برای آزادسازی جامعه از اسارت جهل، کفر و شرک اعلام می‌کند؛ زیرا امام معصوم به‌عنوان مجری دین اسلام، رسالت آزادسازی انسان‌ها از اسارت جهل و کفر و شرک را بر خود فرض می‌داند و برای رسیدن به این هدف همه چیز خود را فدا می‌کند (ملکی، ۱۳۸۶: ۲۴۱).

کارگزاران تربیت؛ در عبارات منتخب کارگزاران تربیت، «امیر» به‌عنوان مسئولیت تأدیب و مسئولیت تام نداشتن امیر بر ادب رعیت آمده است. ما اگر بخواهیم در یک زمین کشت کنیم، اول باید در آن زمین حالتی به‌وجود آوریم که کشت را بپذیرد، پس از آن بذر می‌افشانیم و بعد از زحماتی ثمر آن را برمی‌داریم، سرزمین وجود انسان هم باید برای پذیرش بذر هدایت آماده شود و سپس در آن بذر هدایت کاشته شود. رهبران دین، این روش را تعقیب می‌کردند، زیرا اصل همین است تا اصل را درست نکنیم، به فرع و شاخه‌ها نمی‌رسیم، هدایت کردن یک مقدمه دارد و آن این است که در طرف مقابل حالت هدایت‌پذیری پیدا شده باشد (بهشتی، ۱۳۸۸: ۸۶).

اضداد تربیت؛ در عبارات منتخب اضداد تربیت با عناوین ضد هدایت و مقابل هدایت با «گمراهی»، «جهالت» و «ضلالت» مشخص شده است. با بررسی میزان تکرار این کدهای موضوعی مشخص است که ضلالت با بیشترین تکرار به‌عنوان ضد تربیت بیشتر مورد توجه است. وقتی انسان به سوء اختیار خود از هدایت الهی محروم شود و زخارف دنیوی توجه او را به خود جلب نماید و از امور معنوی و معارف الهی فاصله بگیرد و از آن غافل شود، از حقیقت فاصله گرفته، هر گامی که برمی‌دارد، بیشتر در ورطه ضلالت فرو می‌رود و بیشتر غرق می‌شود و این امداد در گمراهی است (امامی، ۱۳۸۰: ۹۶).

اهداف تربیت؛ در عبارات منتخب اهداف تربیت با عنوان مقصد هدایت با کدهای «حب ائمه»، «وصول به شهادت»، «صراط مستقیم» و «ایمان» مشخص شده است. آنچه در فرجام و چشم‌انداز تربیت اسلامی قرار دارد خداگونه‌شدن، آراسته‌گشتن به آرایه‌های خدا، رشد و کمال معنوی انسان و رسانیدن او به مقام ربوبی و پرورش استعدادهای انسانی از رهگذر بندگی و طاعت خداوند است (هاشمی، ۱۳۸۸: ۲۰).

محتوای تربیت؛ در عبارات منتخب محتوای تربیت با عنوان عنصر تعلیم در کدهای «قرآن»، «احکام الهی»، «دعا» مشخص شده است. با بررسی میزان تکرار این کدهای موضوعی مشخص است که در این میان، «قرآن» و «احکام الهی» با تکرار بیشتری مشاهده می‌شود. در جوامع بشری از دیرباز تاکنون، محتوای تعلیم و تربیت به‌عنوان آنچه برای آموختن مریدان در نهادهای تعلیم و تربیت ارائه می‌شود، همواره مورد بحث و توجه بوده است، به‌طور کلی، در نظام‌های تعلیم و تربیت، اهداف به‌وسیله محتوای تعلیم و تربیت تحقق پیدا می‌کنند و انتخاب محتوایی متناسب با اهداف و آرمان‌های تعلیم و تربیت، همواره مسئله مهمی در تعلیم و تربیت محسوب شده است (زیباکلام مفرد، ۱۳۸۷: ۱۰۷). به‌نظر می‌رسد قرآن و احکام الهی به‌عنوان دو محتوای مهم تربیتی کاملاً در راستای اهداف مستخرج از مقاتل است.

نتیجه‌گیری

عاشورا یک مکتب غنی الهی و سرشار از درس‌های تربیتی، اخلاقی و عرفانی است. در کانون تربیتی عاشورا، همه شاخص‌های مهم تربیت اسلامی الگوهای اخلاقی و فضایل انسانی به هم آمیخته است (دانش، ۱۳۸۸: ۹۶). موضوع تربیت در مقاتل عاشورا در قالب مفاهیم خاصی طرح و ارائه شده است. در این مقاتل از واژه تربیت و مرادف‌های آن بارها استفاده شده است. موضوعات اصلی در ارتباط با تربیت در مقوله‌های عوامل تربیت، مبانی تربیت، پیش‌نیاز تربیت، موانع تربیت، مصادیق تربیت، کارگزاران تربیت، اضداد تربیت، اهداف تربیت و محتوای تربیت دسته‌بندی شده است. با بررسی این مقولات مشاهده می‌شود در بحث عوامل تربیت با بررسی کدهای مربوطه امام حسین علیه‌السلام با بیشترین تکرار یکی از عوامل مهم تربیتی به‌شمار می‌آید. تردیدی نیست که امام حسین علیه‌السلام و یارانش برای همه انسان‌ها، اسوه‌اند و خود آن حضرت نیز به این حقیقت

اشاره کرده و فرموده‌اند، زندگی من برای شما اسوه و الگوست^۱ (طبری، ۱۳۸۵: ۳۰۴). در مبانی تربیتی بحث امکان تربیت مطرح شده است و امکان تربیت برای «همه انسان‌ها»، «زن و مرد»، «همسانان» و «دایه» تعریف شده است و هر کدام به تعداد مساوی تکرار شده است. در بحث پیش‌نیازهای تربیتی از «کوشش»، «خلوص نیت»، «قرآن»، «اطاعت از امام»، «شادی»، «انابت»، «بیعت»، «بینه» نام برده شده است و تعداد تکرار هر کدام از این کدها مساوی است و نشان‌دهنده اهمیت یکسان آنهاست. در بحث موانع تربیت از «اشراف»، «نفرین» و «حب دنیا» به‌عنوان موانعی مقابل تربیت نام برده شده و «اشراف»، با تعداد تکرار بیشتر از اهمیت بیشتری برخوردار است. به‌نظر می‌رسد وجود اشراف از آنجا که غالباً آمیخته با حب دنیا است از موانع تربیتی مهمی در تمامی اعصار بوده است. در بحث مصادیق تربیت نیز امام حسین علیه‌السلام با بیشترین تعداد تکرار از مصادیق بارز تربیت هستند. از کارگزاران تربیت «امیر» است، امیر به‌عنوان حاکم جامعه نقش مهمی در تربیت افراد دارد و از آن به‌عنوان کارگزار تربیت نام برده می‌شود. در عبارات مقاتل ضد تربیت با «گمراهی»، «جهالت» و «ضلالت» مشخص شده است. از مقوله‌های مهم تربیتی اهداف تربیت است که در متن مقاتل حادثه عاشورا با «حب ائمه»، «وصول به شهادت»، «صراط مستقیم» و «ایمان» مشخص شده است. در عبارات منتخب، محتوای تربیت با «قرآن»، «احکام الهی» و «دعا» مشخص شده است و قرآن و احکام الهی از اهمیت بیشتری برخوردار است. از مجموع عبارات مقاتل می‌توان نتیجه گرفت که در مقاتل به ۹ مقوله در خصوص تربیت پرداخته شده است. بیشترین موارد از مقاتل به عوامل تربیتی مربوط می‌شود و از امام حسین علیه‌السلام به‌عنوان یک عامل مهم تربیتی یاد شده است، همچنین ایشان به‌عنوان مصداق تربیت شناخته شده‌اند. مقاتل حادثه عاشورا برنامه تربیتی مناسبی برای افراد و جامعه در نظر دارد که در صورت توجه به این موارد بسیاری از مشکلات حوزه تربیت تسهیل خواهد شد. در بین مکتب‌های تربیتی غیرالهی شاید هیچ مکتبی تاکنون نتوانسته یک الگوی کامل تربیتی و یک شخصیت جامع تربیتی ارائه کند؛ الگویی شایسته که بتوان با در نظر گرفتن جنبه‌های مختلف شخصیتی وی مقوله‌های اساسی تربیت را استخراج و برای استفاده عموم مطرح کرد، بنابراین، توجه به ابعاد شخصیتی امام حسین علیه‌السلام و واقعه عاشورا از ضروریات بحث‌های تربیتی محسوب می‌شود.

۱. "ولکم فی اسوه"

منابع

- ابراهیم زاده، عیسی (۱۳۷۵)، *فلسفه تربیت*، تهران: دانشگاه پیام نور.
- ابن طاووس، *الهوف علی بن موسی* (۶۶۴ق). (۱۳۸۰)، ترجمه ابوالحسن میرابوطالبی، قم: دلیل ما.
- ابن فارس، احمد (۱۳۹۰ق)، *ترتیب مقایس اللغه*، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- ابن منظور، ابوقرّه (۱۴۱۱)، *مبتمر فی اکرام الایقونات*، بیروت: دیک، جونیه، چاپ اینیاس.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۳۸۱ ه.ق)، (۱۳۸۴)، *مقتل الحسین علیه السلام*، تهران: هستی نما.
- ابومخنف، لوط بن یحیی (۱۳۸۰)، *مقتل اَبی مخنف*، ترجمه جواد سلیمانی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- اعرافی، علی رضا (۱۳۹۵)، *کلیات فقه التریبه*، ج اول، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- امامی، محمد (۱۳۸۰)، *هدایت و ضلالت از منظر قرآن*، مشهد: الهیات و حقوق دانشگاه رضوی، س اول، ش ۱: ۹۶.
- امینی، ابراهیم (۱۳۸۶)، *خودسازی*، قم: شفق.
- بارا، آنتوان (۱۳۸۱)، *امام حسین در اندیشه مسیحیت*، ترجمه دکتر فرامرز میرزایی و دکتر علی باقر طاهری نیا، همدان: دانشگاه بوعلی سینا.
- باقری، خسرو (۱۳۸۹)، *نگاهی دوباره به تربیت اسلامی*، ج اول، تهران: مدرسه ج هفدهم.
- براون، ادوارد (۱۳۶۹)، *تاریخ ادبیات ایران*، ترجمه بهرام مقدادی، تهران: مروارید.
- بهشتی، سعید (۱۳۸۹)، *تأملات فلسفی در تعلیم و تربیت*، تهران: نشر بین الملل.
- بهشتی، سعید و افخمی اردکانی، محمد علی (۱۳۸۸)، *تبیین مبانی و اصول تربیت اجتماعی در نهج البلاغه، فصلنامه تربیت اسلامی*، ۲، (۳): ۸۶.
- پورظهیر، علی تقی (۱۳۶۸)، *برنامه ریزی استراتژیک در آموزش و پرورش*، مجله مطالعات مدیریت، ۴، (۵): ۱۱۶.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۷)، *شکوفایی عقل در پرتو نهضت حسینی*، قم: اسرا.
- جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۰۴ق)، *صحاح تاج اللغه و صحاح العربی*، ج ۲، بی جا.
- خمینی، روح الله (۱۳۷۱)، *چهل حدیث*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، ج اول.
- دانش، شکرالله (۱۳۸۸)، *عاشورا بعثتی دوباره (تحلیل تربیتی و اخلاقی عاشورا)*، قم: بنفام.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۴۵)، *لغتنامه دهخدا*، تهران: دانشگاه تهران.
- راغب اصفهانی (۱۴۱۲ق)، *مفردات الفاظ قرآن الکریم*، بیروت: دار الشامیه.
- رضوان طلب پشتیری، اردشیر (۱۳۹۲)، *بررسی مبانی و آموزه های اخلاقی و تربیتی واقعه عاشورا*، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- زاهدی، مرتضی (۱۳۸۵)، *نظریه تربیتی اسلام*، قم: مؤسسه فرهنگی صابره.

زیبیدی واسطی، سیدمرتضی (۱۴۱۴ق)، تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت: دار الفکر.
زیبا کلام مفرد، فاطمه (۱۳۸۷)، بررسی دیدگاه ابن سینا درباب تعلیم و تربیت، مجله روان‌شناسی و علوم تربیتی،
۳۸ (۳): ۱۰۷.

ساعی منش، صمد (۱۳۸۰)، مفهوم آموزش فراگیر، نشریه تعلیم و تربیت استثنایی، ۱(۴): ۲۸.
سیف، علی اکبر (۱۳۸۴)، روان‌شناسی پرورشی نوین، تهران: دوران.
شریعتمداری، علی (۱۳۸۰)، تعلیم و تربیت اسلامی، تهران: امیرکبیر.
شعاری‌نژاد، علی اکبر (۱۳۸۶)، فلسفه آموزش و پرورش، تهران: امیرکبیر.
شیرانصاری، علی (۱۳۸۴)، ابعاد تربیتی واقعه عاشورا، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، کتابخانه جامع مرکز علوم
اسلامی.

صانعی، ابوذر (۱۳۷۵)، بررسی فقهی قلمرو اجرای تعزیر و تأدیب کودک، مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۱۱(۲):
۲۸.

ضیاءآبادی، محمد (۱۳۸۱)، سفیر هدایت، قم: معاونت فرهنگی.
طبری، ابی جعفر محمد (۱۳۸۵ق)، تاریخ الامم و الملوک، قاهره: مطبعه الاستقامه.
فایضی، علی و آشتیانی، محسن (۱۳۷۵)، بررسی مبای تربیت و اخلاق اسلامی، تهران: روحانی.
فراهیدی، الخلیل بن احمد (۱۴۱۰ق)، العین، بیروت: مؤسسه النشر الاسلامی، چاپ اول.
قائمی مقدم، محمد رضا (۱۳۸۴)، روش‌های تربیتی تذکر در قرآن کریم، فصلنامه تربیت اسلامی ۳ (۲): ۳۳.
کوک، مایکل (۱۳۸۴)، امر به معروف و نهی از منکر در اندیشه اسلامی، ترجمه احمد نمایی، مشهد: آستان
قدس.

مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق)، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، ج ۲۶ و ۲۴، قاهره: دار احیاء،
چاپ دوم.

محمودی، احمد (۱۳۸۹)، بررسی زیرساخت‌های تربیتی قیام عاشورا، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم
تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه اصفهان.

مرتضوی، سیدمحمد (۱۳۷۵)، اصول و روش‌ها در نظام تربیتی اسلام، مشهد: انتشارات گل نشر. ج ۱: ۱.
مسعودی‌نیا، مهدی (۱۳۹۰)، تأثیرات تربیتی قیام عاشورا، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی
خوراسگان.

مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۶)، در پرتو آذرخش، قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی ره، چاپ اول.
مصطفوی، حسن (۱۳۶۰ق)، التحقیق فی کلمات القرآن. تهران: بنگاه ترجمه.

مطهری، مرتضی (۱۳۷۶)، تعلیم و تربیت در اسلام، تهران: صدرا.

ملکی، حسن و همکاران (۱۳۸۶)، تربیت حسینی، قم: زمزم هدایت، ج اول.

- مهدی‌زاده، حسین (۱۳۸۳)، کاوشی در ریشه قرآنی واژه تربیت و پیامد معنایی آن، قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره)، چ اول.
- مؤمنی‌راد، اکبر؛ علی‌آبادی، خدیجه؛ فرادانش، هاشم و مزینی، مؤمنی (۱۳۹۲)، تحلیل محتوای کیفی در آئین پژوهش؛ ماهیت، مراحل و اعتبار نتایج، فصلنامه اندازه‌گیری تربیتی، ۱۴ (۴): ۴۴ - ۶۳.
- میرزا قاجار، فرهاد (۱۳۰۵ ه.ق)، *مقتل قمقام زخار و صمصام بتار*، بیروت: المكتبة الحیدریه.
- هاشمی، سیدحسین (۱۳۸۸)، چستی و اهداف تربیت، *پژوهش‌های قرآنی*، ۵۹ (۶۰): ۲۰.
- همت بناری، علی (۱۳۹۱)، *تعامل فقه و تربیت*، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- یوسفی‌راد، مرتضی (۱۳۸۱)، *غایت قیام امام حسین (ع)*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- Annemarie Schimmel, advisor, *Redemptive Suffering in Islam: A Study of the Devotional Aspects of 'Ashura'* llllllll l rrrmmm'nnnnnn
- Driscoll, K., Pianta, R.C. (2004). **Mother's and father's perceptions of conflict and closeness in parent- child relationships during early childhood.** Journal of early childhood and infant psychology, 7, 1-18
- Elo S, Kyngas H.(2008) The qualitative content analysis process. **Journal of Advanced Nursing: research methodology.**; 62(1): 107-115.
- Huitt, W. (2003) **A transactional model of the teaching /learning process.** Educational psychology interactive. Valdosta, G.A: Valdosta State University Streubert HJ, Carpenter DR. **Qualitative Research in Nursing: Advancing the Humanis** Streubert, H.J. and Carpenter, D.R. (2011) *Qualitative Research in Nursing: Advancing the Humanistic Imperative.* Wolters Kluwer, Philadelphia tic.
- Smith,P.L.&Ragan,T.J(2004). **Instructional desugn.** New York:JohnWiley&Sons,Inc

